

צלם אלהים

וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים נַעֲשֶׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ וְיִרְדּוּ בְדִגְתַּת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבַבְּהֵמָה וּבְכָל הָאָרֶץ וּבְכָל הָרֶמֶשׂ הָרֹמֵשׂ עַל הָאָרֶץ: וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצַלְם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם: (בראשית א כז)¹

זֶה סֵפֶר תּוֹלְדֹת אָדָם בְּיוֹם בָּרָא אֱלֹהִים אָדָם בְּדְמוּת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ: זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָאם וַיְבָרֶךְ אֹתָם וַיִּקְרָא אֶת שְׁמֵם אָדָם בְּיוֹם הַבְּרָאָה: (בראשית ה א-ב)²

שָׁפַךְ דַּם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ וַיִּשְׁפֹּךְ כִּי בְּצַלְם אֱלֹהִים עָשָׂה אֶת הָאָדָם: (בראשית ט ו)³

כִּי אֶרְאֶה שְׁמַיִךְ מֵעֵשִׂי אֶצְבַּעְתֶּיךָ יָרַח וְכוֹכָבִים אֲשֶׁר כּוֹנְנֶתָה: מִה אֲנוֹשׁ כִּי תִזְכְּרֵנוּ וּבִן אָדָם כִּי תִפְקְדֵנוּ: וּתְחַסְרֵהוּ מֵעַט מֵאֱלֹהִים וְכַבּוֹד וְהָדָר תַּעֲטֹרְהוּ: תִּמְשִׁלְהוּ בְּמַעֲשֵׂי יָדֶיךָ כָּל שְׁתֵּה תַחַת רַגְלָיו: (תהלים פרק ח)⁴

רש"י על הפסוק

ויברא אלהים את האדם בצלמו - בדפוס העשוי לו, שהכל נברא במאמר והוא נברא בידים, שנאמר: "ותשת עלי כפכה" (תהלים קלט ה)⁵. נעשה בחותם כמטבע העשויה על ידי רושם שקורין קוי"ן בלע"ז [מטבע]. וכן הוא אומר: "תתהפך כחומר חותם" (איוב לח יד)⁶.

בצלם אלהים ברא אותו - פירש לך שאותו צלם המתוקן לו - צלם דיוקן יוצרו הוא.⁷

פירוש רשב"ם על הפסוק

¹ בסוף היום השישי לבריאה נברא האדם המכונה "נזר הבריאה" (לא מצאנו מקור ביטוי זה), שרשאי ואפילו חייב לומר: "בשבילי נברא העולם" (להלן). תואר הכבוד לאדם בתורה, הוא "צלם אלהים", שבאמת הוא קשה ודורש הסבר: כיצד זה ניתן לברוא דבר שיהיה בצלמו ובדמותו של הקב"ה שאינו גוף ואין לו דמות גוף? האם צלם אלהים שבנו יסייע לנו להבין עניין נכבד זה?

² תחילה אמר "בצלמנו וכדמותנו", אח"כ "בצלם אלהים" - צלם בלבד, בא פסוק זה, בתיאור השלישי של בריאת האדם, ומשלים בביטוי "בדמות אלהים" ונתקיים המאמר הראשון כולו.

³ פעם שנייה (שלישית) נזכר "צלם אלהים" במקרא, בפרשת נח, בשיקום העולם לאחר המבול בהקשר עם איסור רציחה והתגמול על כך: "שופך דם האדם באדם דמו יישפך". אלה האזכורים הראשונים והאחרונים של המונח צלם אלהים בתנ"ך. כל שאר האזכורים של המילה "צלם" הם בהקשר השלילי של עבודה זרה ואלילים, חוץ מאחד, בספר תהלים שנראה לקראת הסוף. האם במכוון לא נעשה שימוש במונח זה בכל שאר ספרי התורה והמקרא? כך או כך, על "בצלם אלהים" של פרשת נח כבר הרחבנו לדון בדברינו [שופך דם האדם באדם דמו יישפך](#) שם, נחזור לדון בזה של פרשת בראשית: "ויברא אלהים את האדם בצלמו בצלם אלהים ברא אותו". שים לב גם לצלם הדואלי: "זכר ונקבה ברא אותו" שבפשוטות הוא במהות "צלם אלהים".

⁴ פרק ח בתהלים מציג את גדולת האדם ואת אפסותו, בעת ובעונה אחת, מול שגב הבריאה ומעשי הבורא. "ותחסרהו מעט מאלהים", ביטוי שגם עליו נאמרו דרשות רבות, הוא "צלם אלהים" של משורר תהלים. תואר זה נשמע כהפחתה מסוימת של "צלם אלהים", אבל לא הכחשתו או ביטולו, אולי אפילו חיזוקו ע"י העמדתו בפרופורציה ובמידה של הצטנעות. כציטוט מתוך ספר באסטרונומיה מודרנית: "Studying astronomy causes us to change our basic outlook as we better appreciate where humans fit into the magnificent universe ... In a sense, astronomy teaches humility. At the same time, one marvels that humans have been able to learn so much about the universe in which we live ... that tiny beings are able to comprehend the huge, complex universe ... Maybe we need not be so humble after all". Karl F. Kuhn, In quest of the universe.

⁵ "אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפכה", מתוך פרק קלט בתהלים שכולו התפעלות ויראה של משורר תהלים לנוכח הבריאה והקב"ה. פסוק זה ספציפית נדרש במקומות רבים על בריאת האדם וכבר הארכנו לדון בו בדברינו [אחור וקדם צרתני](#) בפרשת תזריע. כאן נראה שרש"י מכוון למדרש באבות דרבי נתן נוסח א פרק א: "מכאן לאדם ולמקדש כשנבראו בשתי ידי נבראו. מניין לאדם שנברא בשתי ידי? שנאמר: ידיך עשוני ויכוננני (שם קיט עג). מניין למקדש שנברא בשתי ידי? שנאמר: מקדש אדני כוננו ידיך" ומוסיף המדרש שם לגבי האדם: "כיון שסרת, נטל לו הקב"ה אחת מהן". נראה שבריאת האדם בידיים קשורה לעניין צלם אלהים.

⁶ מהו "בצלמו" אומר רש"י? **בצלם האדם** - בדפוס העשוי לו - צלם שאלהים התקין לו, כולל הדואליות של זכר ונקבה. ולכן חשוב לציין שהוא נברא בידיים ולכן שוב גם הדימוי של מטבע העשויה ע"י רושם שהיא פעולת חריטה או הטבעה. (ראה המדרש על ארבעה הם שיצא להם מוניטין בעולם. אברהם מהו מוניטין שלו? זקן וזקנה מיכן בחור ובתולה מיכן, בראשית רבה לט יא מובא בדברינו [ואברהם זקן](#) בפרשת חיי שרה). ומה עם "כצלמנו וכדמותנו" שבפסוק הקודם? על כורחנו נאמר: בצלם וכדמות שהכינו והתקנו לו. רש"י שם נדרש לעניין אחר ולא חש להתעכב על נקודה זו.

⁷ האם במילים האחרונות חוזר בו קצת רש"י? מהו "צלם דיוקן יוצרו"? גם כאן נאמר דיוקן שהכין לו יוצרו? לפני שנמשיך בפרשנים נוספים, נשאל איך אונקלוס מתרגם את "בצלם אלהים"? התשובה אולי קצת מפתיעה, הוא לא מתרגם! הוא משאיר את הביטוי "בצלם אלהים" כמות שהוא. כאילו שאין ביטוי זה ניתן לתרגום (לא רצה לגעת בו) ונשאר כמות שהוא גם בארמית.

"בצלמו" - של אדם, הוא בצלם אלהים, מלאכים. ואל תתמה אם לא נתפרש יצירת המלאכים, כי לא כתב משה כאן לא מלאכים ולא גיהנם ולא מעשה מרכבה, אלא דברים שאנו רואים בעולם הנזכרים בעשרת הדברות, כי לכך נאמר כל מעשה ששת הימים כמו שפירשתי למעלה.⁸

אבן עזרא על הפסוק

נעשה אדם יש אומרים, כי מלת נעשה שם התואר מבנין נפעל, כמו: "ואשר היה נעשה ליום אחד" (נחמיה ה יח), ואמרו כי בצלמנו כדמותינו דברי משה. ופירוש ויברא אלהים את האדם בצלמו, שהווי"ו שב אל האדם. ויפרשו בצלם אלהים: שהאלהים דבק עם עשה, כאילו אומר, כי האלהים עשה את האדם בצלם.⁹ וזה הפירוש חסר לב.¹⁰ ... ויאמר הגאון כי פירוש בצלמנו כדמותינו בממשלה.¹¹ ...

ועתה אפרש; דע כי כל מעשה בראשית לכבוד האדם נברא במצות השם. והצמחים הוציאה אותם הארץ והמים, וכל נפשות החיות. ואח"כ אמר השם למלאכים נעשה אדם. אנחנו נתעסק בו, ולא המים והארץ ... וחלילה לחלילה להיות דמות לשם. וכן אמר אל מי תדמינוי ואשוה (ישעיה כה) ... והנה בצלם אלהים מלאך.¹²

רמב"ן על הפסוק

ויאמר אלהים נעשה אדם - נתייחד בעשיית האדם מאמר בעבור גודל מעלתו, כי אין טבעו כטבע החיה והבהמה אשר ברא במאמר הקודם לו.¹³ והפשט הנכון במלת "נעשה" הוא, מפני שכבר הראית לדעת כי האלהים ברא יש מאין ביום הראשון לבדו, ואחר כך מן היסודות הם הנבראים יצר ועשה .. אמר באדם "נעשה", כלומר אני והארץ הנזכרת נעשה אדם, שתוציא הארץ הגוף מיסודיה כאשר עשתה בבהמה ובחיה, כדכתיב (להלן ב ז) וייצר ה' אלהים את האדם עפר מן האדמה, ויתן הוא יתברך הרוח מפי עליון, כדכתיב (שם) ויפח באפיו נשמת חיים:¹⁴

⁸ רשב"ם ממשיך את הקו של רש"י סבו ומוסיף שצלם זה הוא המלאכים. שילוב המלאכים בא לפתור בעיות פשט מקרא חמורות, אבל נראה שבמקרה זה גם פשטן כרשב"ם מושפע מהמדרש, והוא נזקק אגב פירושו להסביר מהיכן צצו כאן המלאכים שאין להם זכר בבריאת העולם במקרא. את אזכור עשרת הדברות כאן לא הבנו, למה דווקא דוגמא זו? כך או כך, את שילוב המלאכים נראה עוד להלן בפירוש אבן עזרא בן תקופתו של רשב"ם. במקומות לא מעטים הם מפרשים באופן דומה למרות שכנראה מעולם לא נפגשו. (המילה מלאך - מלאך ה' - מופיעה לראשונה בסיפור גירוש הגר, בראשית טז ז: "וַיִּמְצָא מְלָאךְ ה' עַל עֵין הַמַּיִם וכו'").

⁹ ויש לקרוא את הפסוק כך: בדמות, אלהים עשה אותו.

¹⁰ נראה שאבן עזרא מתעמת כאן עם פירוש שהולך בשיטת רש"י אבל כולל תוספת נועזת לפתור את "צלמנו וכדמותנו", שרש"י, כפי שהערנו לעיל מתעלם ממנו. ניחא הפסוק: "ויברא אלוהים את האדם בצלמו", כפי שפירש רש"י, בצלמו של האדם שהיה מתוקן לו. אבל מה נעשה עם הפסוק: "ויאמר אלוהים נעשה אדם בצלמנו וכדמותנו"? התשובה שמציע פירוש זה היא שאלה הם דברי משה. משה כבן אדם מוסיף, כשכתב את התורה, שהאדם (אנחנו כולנו) הוא בצלמנו וכדמותנו. הוספת דברי משה לסיפור הבריאה היא סיבת ההתנגדות העיקרית של אבן עזרא לפירוש זה, משום שעם הנימוקים שהוא מביא לדחיית שיטה זו ניתן להתווכח, ויש לה את הסיבות והרעיון שלה. ראה שם במקור ולא נאריך בכך.

¹¹ זו שיטת רס"ג (הגאון בלשון אבן עזרא) שיש לה, ללא ספק, סמך רב מהמקרא. בצלמנו וכדמותנו הוא יכולת האדם למשול ולשלוט בטבע ובעולם, אבל אין היא פותרת עדיין את הבעיה המהותית.

¹² כפי שכבר ראינו ברשב"ם לעיל. הביטוי "נעשה אדם" שבמקומות אחרים בחז"ל ובפרשני המקרא הוא בעייתית בשל לשון הריבוי והשיתוף שבו, הופך כאן לפתרון בעיית "צלם אלהים". המלאכים שכלל לא ברור היכן ומתי נבראו אך נמצאים הרבה מאד ברקע של פסוקי בריאת האדם כפי שכבר ראינו בדברינו [נעשה אדם](#) בפרשה זו, הם שעפ"י המדרש בכלל התנגדו לבריאת האדם (בראשית רבה ח ו) - כעת מסייעים לפתרון חידת "צלם אלהים". מחד גיסא, אין בעיה עם לשון "נעשה אדם" כפי שאבן עזרא עצמו פותר שם בקטע שהשמטנו "ואם היא לשון רבים, שכן מנהג המלכים לדבר" - Pluralis majestatis. מאידך גיסא, הלשון "נעשה אדם" מסייע לפתרון את בעיית צלם אלהים שבנו - שהוא מהמלאכים. ואז גם כשהנביא יחזקאל רואה בחזיון המרכבה את כבוד אלהים "כמראה אדם" או "כדמות אדם", הרי אלה המלאכים. מעשה בראשית ומעשה מרכבה פותרים ומשלימים זה את זה.

¹³ "משונה הוא האדם מכל אשר נברא לפניו עלי אדמות, רק בו נאמר שעלה במחשבה להיברא ואחר כך נברא", כך פותחת [ד"ר נחמה לייבוויץ את הדף שלה בנושא צלם אלהים](#) והיא מצטטת פירוש רמב"ן זה שמחזיר אותנו לקריאה מדוקדקת של הפסוקים בהם פתחנו. יש כאן תכנון, יש כאן אמירה שאיננה יוצרת מיד, אלא מודיעה על כוונתה לברוא, יש כאן הכנה. "בעשרה מאמרות נברא העולם" אומרת המשנה במסכת אבות בראש פרק ה. וכשנמנה אותם (ראה אבות דרבי נתן נוסח ב פרק לו), נמצא שכולם עד כאן היו אמירות של בריאה: "ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור" ועוד. אך כאן, האמירה התשיעית, היא של תכנון והכנה שלאחריה תבוא העשייה או הבריאה. ומה עם המאמר העשירי? "ויאמר ה' אלהים לא טוב היות האדם לבדו אֶעֱשֶׂה לוֹ עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ" (בראשית ב יח). נאמר שגם בבריאת האישה, המשלימה את האדם, יש אמירה של תכנון ומחשבה טרם בריאה (יצירה שם).

¹⁴ גם רמב"ן בונה את תשובתו על הריבוי המקופל במילה "נעשה", אך בדרך שונה כפי שנראה מיד. נדגיש שוב שהפרשנים שראינו עד כאן הולכים בדרך הפוכה מזו של חז"ל שראו בעיה בריבוי המקופל במילה "נעשה" כמסופר בתרגום התורה ליוונית ששינו מ"נעשה" ל"אעשה" (מגילה ט ע"א, אבות דרבי נתן נוסח ב לו, מובא להלן). מה שאצל חז"ל היא בעיה, הוא אצל פרשני המקרא בסיס לפתרון בעיה קשה יותר בעיניהם של הסבר מהו "צלם אלהים".

ואמר בצלמנו כדמותנו - כי ידמה לשניהם, במתכונת גופו לארץ אשר לוקח ממנה, וידמה ברוח לעליונים, שאינה גוף ולא תמות. ואמר בכתוב השני בצלם אלהים ברא אותו, לספר הפלא אשר נפלא בו משאר הנבראים. וזה פשט המקרא הזה מצאתיו לרבי יוסף הקמחי, והוא הנראה מכל מה שחשבו בו.¹⁵

רמב"ם מורה נבוכים, חלק א פרק א

צלם ודמות. האנשים סברו שצלם בלשון העברית מורה על תבנית דבר והמתאר שלו. זה הביא להגשמה גמורה בשל דבריו: נעשה אדם כצלמנו כדמותנו. הם סברו שהאל הוא בצורת אדם דהיינו, תבניתו ומתארו ...¹⁶ אומר אפוא כי השם המיוחד לצורה ... אשר היא תבנית הדבר ומתארו הוא תואר: יפה תואר, כתואר בני המלך וכו'. זה שם שמעולם לא נקרא בו האלוה יתעלה. ואילו צלם נקראת הצורה הטבעית, היינו, העניין העושה את הדבר לעצם ולמה שהוא. וזאת אמיתותו. אותו עניין באדם הוא אשר בו מתהווה ההשגה האנושית. בשל ההשגה השכלית הזו נאמר עליו: בצלם אלהים ברא אותו... דמות הוא שם מן דמה. הוא מציין גם דמיון בעניין מופשט

ומכיוון שהאדם נתייחד בעניין מופלא מאד שבו, אשר איננו באף אחד מן הנמצאים ... והוא ההשגה השכלית ששום חוש איבר או צלע מפעילים אותה, דימה אותה להשגת האלוה אשר איננה נזקקת לכלי ... בגלל העניין הזה, בגלל השכל האלהי הדבק בו, נאמר על האדם שהוא בצלם אלהים ובדמותו, לא שהאל יתעלה הוא גוף.¹⁷

משנה מסכת אבות פרק ג משנה יד – חביב אדם שנברא בצלם

הוא היה אומר:¹⁸ חביב אדם שנברא בצלם. חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם, שנאמר: "בצלם אלהים עשה את האדם" (בראשית ט ו).¹⁹ חביבין ישראל שנקראו בנים למקום. חיבה יתירה נודעת להם שנקראו בנים למקום, שנאמר: "בנים אתם לה' אלהיכם" (דברים יד א).²⁰ חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה, חיבה יתירה נודעת להם שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם, שנאמר: "כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזבו" (משלי ד ב).²¹

מסכת יבמות דף סא עמוד א - מי קרוי אדם?

¹⁵ רמב"ן חולק לו כאן כבוד לאביו של רד"ק (לא מצאנו ציטוטים רבים בפירושי רמב"ן לרד"ק שקדם גם הוא לרמב"ן). לעצם הפירוש, רמב"ן מתעסק כאן יותר בלשון הריבוי "כצלמנו וכדמותנו" וכן ב"נעשה" ופחות ב"צלם אלהים", אבל נראה שעצם הפרדה בין החלק הגופני-ארצי ובין הרוחני-נפשי-שכלי הוא הבסיס לפרשנים ובעלי מחשבה רבים שיבואו בעקבות רמב"ן (ספורנו, ריקנאטי ורבים אחרים) ויפתחו רעיון זה. לא כל האדם הוא צלם אלהים. יש בו חלק "שתוציא הארץ הגוף מיסודיה כאשר עשתה בבהמה ובחיה". אבל יש בו גם צלם אלהים: שכלו, רוחו, תודעתו, נפשו, כל מה שמבדיל בינו ובין כל הברואים שקדמו לו שמטרתו "לספר הפלא אשר נפלא בו משאר הנבראים". לחלק זה אין הפסד ומוות ותהיה תמיד המשכיות והוא כאלהים שאיננו פְּלָה. נשאר עדיין בעיית הצורה, הדיוקן "תאר מראיתו" כפי שרמב"ן ממשיך שם בקטע שלא הבאנו: "דמות שהוא דמיון בצורה ומעשה". אך אנו נעצור כאן והקורא התאב דעת יפנה ישירות לרמב"ן.

¹⁶ הרמב"ם לא מוכן להיעזר במילה "נעשה" ובכך הוא מתחבר לחז"ל כנ"ל. הנוסח כאן תרגום מיכאל שוורץ, הוצאת אונ' ת"א 2002.
¹⁷ לא בכדי בחר הרמב"ם לפתוח בנושא זה את הפרק הראשון של ספרו מורה נבוכים. אך יש לשים לב שעיקר מעניינו של הרמב"ם כאן הוא סילוק הגשמת האל, היינו, משמעות "צלם אלהים" בהשכלה שהוא יוצר על הבנתנו את האל, לא בהיבט של משמעות הכח שניתן לאדם. אלה אמנם שני צדדים של אותה מטבע, אבל שני צדדים. הגדרת צלם אלהים כשכלו של האדם (סביר שבמובן הרחב כפי שכבר ראינו ברמב"ן לעיל – רמב"ם קדם לרמב"ן בסדר הדורות) מסלקת את בעיית הגשמת האל, אבל עדיין לא פותרת לגמרי את הצד שלנו. האם בשכל זה נוכל כעת להבין מהו האל? על כך יענה הרמב"ם (בשמונה פרקים בדיון על בחירה מול השגחה): לא ולא, עד כאן! ועד כאן דברינו מנקודת מבטם של פרשני המקרא והמחשבה. נפנה כעת למדרשים ולעולמם של חז"ל.
¹⁸ רבי עקיבא.

¹⁹ שים לב שהדרשן מעדיף את הפסוק מפרשת נח ולא זה של בריאת האדם מפרשת בראשית! ראה הערה 3 לעי. האם יש כאן כוונת מכוון או שהדרשן אחז בלשון יותר קלה לציטוט? להלן נראה שאולי אין זה מקרי ולא בכדי מרבים חכמים לצטט יותר את "צלם אלהים" של פרשת נח – של איסור רציחה.

²⁰ מעניין לקרוא את הפסוק במלואו: "בְּנֵי אֱתֶם לְה' אֱלֹהֵיכֶם לֹא תִתְגַּדְדוּ וְלֹא תִשְׁמְרוּ קִרְחָה בֵּין עֵינֵיכֶם לְמֹת", שמחזיר אותנו לצלם אלוהים. אל תשחית את צלם אלהים שבך במיני סיגופים והשחתת הגוף.

²¹ זה אולי המקור הַתְּנָי (מְשֻׁנָּה) והמרכזי בחז"ל לראיית האדם כ"צלם אלהים". ואם תדקדק ותאמר שכתוב "חביב אדם שנברא בצלם" ולא "בצלם אלהים" (ומכאן אולי ראייה לשיטת רש"י ופרשני מקרא אחרים, הנה בא ר' מאיר, תלמידו של ר' עקיבא, וחוזר על דרשה זו שכנראה שמע מרבו באבות דרבי נתן נוסח א פרק ט: "רבי מאיר אומר: חביב אדם שנברא בצלם אלהים, שנאמר: כי בצלם אלהים עשה את האדם (בראשית ט ו). חביבין ישראל שנקראו בנים למקום, שנאמר: בנים אתם לה' אלהיכם וכו'". הדגש במשנה הוא על הדרגות השונות של חיבה לאדם בכללותו וממנו לעם ישראל ומשם לתורה שניתנה להם. (עד שנראה לנו לתקן במשנה: חביב אדם שנברא בצלם. חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם אלהים, שנאמר: בצלם אלהים עשה את האדם). ככל שהאדם מוסיף טוב, מגשים את ייעודו וממלא את צלם אלהים שבו תכנים וקדושה (הדרשן מתמקד באופן טבעי בייעודו של עם ישראל אליו הוא שייך), הולכת ונוספת לו חיבה. מהו "צלם אלהים" וכיצד ייתכן דבר כזה? אין הדרשן חש בזאת. צלם אלהים מסמל את חיבת הבורא לאדם שבראהו כצלמו ומצפה ממנו שילך ויוסיף חיבה אחר חיבה בעולם, בהעשרת הצלם ושכלולו בעיני אלהים ואדם. הדרשן לא עוסק בפילוסופיה.

תניא, וכן היה ר' שמעון בן יוחאי אומר: קברי עובדי כוכבים אינן מטמאין באהל, שנאמר: "ואתן צאני צאן מרעיתי אדם אתם" (יחזקאל לד) - אתם קרויין אדם, ואין העובדי כוכבים קרויין אדם.²²

מסכת מגילה דף ט עמוד א – תרגום השבעים

מעשה בתלמי המלך שכינס שבעים ושנים זקנים, והכניסן בשבעים ושנים בתים, ולא גילה להם על מה כינסן. ונכנס אצל כל אחד ואחד ואמר להם: כתבו לי תורת משה רבכם. נתן הקב"ה בלב כל אחד ואחד עצה, והסכימו כולן לדעת אחת. וכתבו לו: "אלהים ברא בראשית", "אעשה אדם בצלם ובדמות", "ויכל ביום השישי וישבות ביום השביעי", "זכר ונקבה בראו" וכו'.²³

בראשית רבה ח ט – תשובה למינים ולתלמידים

שאלו המינים את רבי שמלאי: כמה אלהות בראו את העולם? אמר להם: ... (דברים ז) כי שאל נא לימים ראשונים למן היום אשר ברא אלהים אדם, אשר בראו אין כתיב כאן אלא אשר ברא. ... חזרו ושאלו אותו, אמרו לו: מה הוא זה שכתוב: נעשה אדם בצלמנו כדמותנו? אמר להם: קראו מה שאחריו: ויבראו אלהים את האדם בצלמיהם לא נאמר, אלא ויברא אלהים את האדם בצלמו. וכיון שיצאו אמרו לו תלמידיו: רבי לאלו דחית בקנה, לנו מה את משיב? אמר להם: לשעבר אדם נברא מן האדמה חוה נבראת מן האדם, מכאן ואילך בצלמנו כדמותנו לא איש בלא אשה ולא אשה בלא איש ולא שניהם בלא שכינה.²⁴

מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש יתרו פרשה ח

כיצד נתנו עשרת הדברות: ה' על לוח זה וה' על לוח זה. - כתיב "אנכי יי' אלהיך" וכנגדו "לא תרצח", מגיד הכתוב שכל מי ששופך דם, מעלה עליו הכתוב כאלו ממעט בדמות המלך. משל למלך בשר ודם שנכנס למדינה והעמיד לו איקונות ועשה לו צלמים וטבעו לו מטבעות. לאחר זמן כפו לו איקונותיו שברו לו צלמיו ובטלו לו מטבעותיו ומיעטו בדמותו של מלך. כך כל מי שהוא שופך דמים, מעלה עליו הכתוב כאלו ממעט בדמות המלך, שנאמר: "שופך דם האדם באדם דמו יישפך כי בצלם אלהים עשה את האדם" (בראשית ט ו).²⁵

משנה מסכת סנהדרין פרק ד משנה ה

²² כבר העירו רבים וטובים על הסתירה לכאורה בין המשנה באבות "חביב אדם שנברא בצלם" (ומאמרי חז"ל אחרים בשבח כל אדם) ובין אמירה קשה זו של רשב"י שמוציאה את עובדי עבודה זרה (ובנוסחאות אחרות "נכרים") מכלל "אדם". ראה למשל דברי רשב"י בגמרא מסכת סנהדרין נט ע"א, על דברי רבי מאיר: "מניין שאפילו נכרי ועוסק בתורה שהוא ככהן גדול - שנאמר: אשר יעשה אתם האדם וחי בהם". רשב"י מפרש שם שר' מאיר אכן חולק על דברי רשב"י בגמרא יבמות (שניהם תלמידי ר' עקיבא). ותוספות שם מנסים להבחין בין אדם ל"האדם". נראה שאחרים, כרמב"ם למשל, מצמצמים את דבריו של רשב"י לצד ההלכתי של דיני טומאה ולא מעבר לכך. הגדיל מכולם בעל תפארת ישראל (יכין ובוועז, ר' ישראל ליפשיץ גרמניה מאה 18) בפירושו למשנה באבות שם, אשר מנסה להבחין בין עובדי ע"ז בתקופת האלילות ובין תקופת הנאורות שהביאה ברכה רבה לעולם ובכללם לישראל, כגון מי שהמציא את החיסון לאבעבועות שחורות, מי שייבא את תפוחי האדמה לאירופה, גוטנברג ממציא הדפוס ועוד. ובלשונו שם: "נמצא שיש לישראל ולהאומות האחרות, לכל אחד מעלה לבדיית (משלו, בלבדית בלשונו היום). המעלה לאומות על ישראל, שהן בבחירתם החופשית ובכח עצמן ממש עשו את עצמן, וזה וודאי יותר מעלה מאשר לישראל, שנמשכו בפאת ראשם בכח אלהים להשלמתן. ואין להם להחזיק טובה לעצמן. דמה (שמה) שהפליא ה' להשלים ואתן יד ה' היתה עמם בכל אלה, ורק בזכות אבותיהם". היחס לאומות העולם הוא נושא נכבד שמן הסתם דנו בו רבים וטובים - נושא שמקבל חשיבות גוברת והולכת בימינו (כשנכרים ונכריות סועדים את הורינו) - ויש לדון בו בפעם אחרת. נשוב לדרשות חכמים על צלם אלהים.

²³ (למקבילות לסיפור זה ראה: ירושלמי מגילה א ט, אבות דרבי נתן נוסח ב פרק לז, מסכת סופרים א ז, מסכת ספר תורה א ו ועוד). שני שינויים עשו הזקנים בפסוק המובא בראש הדף על מנת שמי שקורא יונית (לא רק גויים, גם יהודים שלא ידעו לשון הקודש וחיו בקיסריה או אלכסנדריה למשל) לא יטעה בו: "אעשה" במקום "נעשה" לסלק את האפשרות של ריבוי אלוהות ושמישהו היה שותף לקב"ה בבריאה; "בצלם ובדמות" במקום "בצלמנו וכדמותנו" - לא רק לסלק את הריבוי, אלא גם את השייך, את "שלנו" המסתתר במילים "בצלמנו" וכדמותנו". אבל לא שינו את הפסוק הסמוך: "ויברא אלהים את האדם בצלמו בצלם אלהים ברא אתו". מכלל הן אתה שומע לאו ונראה שלא חשו כלל לנושא "צלם אלהים" שאנו דנים בו. ראה כאמור תרגום אונקלוס שהשאיר את הביטוי "צלם אלהים" כמות שהוא. וצריך לבדוק תרגומים נוספים ולא הספקנו.

²⁴ הבריאה בצלם ודמות אלהים אינה מהווה בעיה במדרש, לא בהתנצחות עם המינים ולא בלימוד לתלמידים, רק הריבוי. וכבר הרחבנו לדון במדרש זה בדברינו [נעשה אדם](#) בפרשה זו. ראה גם הדף [לא לו דחית בקנה לנו מה אתה משיב](#) בפרשת חוקת.

²⁵ כבר הרחבנו במדרש זה בדברינו [עשרת הדברות חמישה כנגד חמישה](#) בפרשת יתרו. ההסתמכות כאן היא על "צלם אלהים" של פרשת נח, אבל יש גם תזכורת של "צלם אלהים" של בריאת העולם בפרשת בראשית, מעצם העמדת "לא תרצח" כנגד הדיבר הראשון "אנכי ה' אלהיך". בראיית חז"ל, רצח (גם עברות אחרות) אינו עניין רק בין אדם לחברו. תמיד יש גם את הפגיעה בקב"ה. ריבוי האיקונות והצלמים (שים לב לשימוש המיוחד של מילה זו כאן) והמגוון העצום של בני האדם ("כשם שאין פרצופיהן דומין זה לזה כך אין דעתן דומה זה לזה", ירושלמי ברכות ט א) אינו סותר את הרעיון שכולם ממקור אחד נחצבו: מחותמו של אדם הראשון - מ"צלם אלהים" שמקבל כאן משמעות כפולה: הצלם הבראשיתי הקמאי היחידאי, והאיכות הפנימית שיש בו כמקור לריבוי ולגיוון הרב. בדומה לריבוי הקולות של מעמד הר סיני, שכולן מרועה אחד ניתנו וכל אחד שמע והבין לפי כוחו (המדרשים על הפסוק בשמות: "וכל העם רואים את הקולות" וכן על הפסוק בשיר השירים: "יישקני מנשיקות פיהו").

... לפיכך נברא אדם יחידי, ללמדך שכל המאבד נפש אחד מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו איבד עולם מלא, וכל המקיים נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאילו קיים עולם מלא ... ולהגיד גדולתו של הקב"ה שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד וכולן דומין זה לזה. ומלך מלכי המלכים הקב"ה טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון ואין אחד מהן דומה לחבירו. לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר בשבילי נברא העולם.²⁶

מסכת סנהדרין דף מו עמוד ב

כלומר מפני מה זה תלוי? מפני שבירך את השם ונמצא שם שמים מתחלל.²⁷ תניא, אומר רבי מאיר: מְשָׁלוּ משל למה הדבר דומה - לשני אחים תאומים בעיר אחת, אחד מינוהו מלך ואחד יצא לליסטיות. צוה המלך ותלאוהו. כל הרואה אותו אומר: המלך תלוי! ציוה המלך והורידוהו.²⁸

מסכת כתובות דף ח עמוד א

אשר יצר את האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו, והתקין לו ממנו בנין עדי עד, ברוך אתה ה' יוצר האדם.²⁹

אבות דרבי נתן נוסח ב פרק ל

וכל מעשיך יהיו לשם שמים כהלל. כשהיה הלל יוצא למקום היו אומרים לו: להיכן אתה הולך? - לעשות מצוה אני הולך. - מה מצוה הלל? - לבית הכסא אני הולך. - וכי מצוה היא זו? אמר להן: הן, בשביל שלא יתקלקל הגוף. - איכן אתה הולך הלל? - לעשות מצוה אני הולך. - מה מצוה הלל? - לבית המרחץ אני הולך. - וכי מצוה היא זו? אמר להן: הן, בשביל לנקות את הגוף. תדע לך שהוא כן, מה אם אוקיינות העומדות בפלטיות של מלכים, הממונה עליהם להיות שפן³⁰ וממרקן המלכות מעלה לו סלירא בכל שנה ושנה, ולא עוד אלא שהוא מתגדל עם גדולי המלכות, אנו שנבראנו בצלם ודמות, שנאמר: "כי בצלם אלהים עשה את האדם" (בראשית ט ו), על אחת כמה וכמה. שמאי לא היה אומר כך, אלא: יעשה חובותינו עם הגוף הזה.³¹

²⁶ ראה גם דרשת רבי אליעזר, בגמרא שבת ל ע"ב על הפסוק האחרון בקהלת: "סוף דבר הכל נשמע ... כי זה כל האדם - כל העולם כולו לא נברא אלא בשביל זה", ודרשת רבי אבא בר כהנא שם: "שקול זה כנגד העולם כולו". אבל, ל"נזר הבריאה" יש גם אחריות! המשנה שהבאנו דנה גם באופן בו משכנעים (גם מאיימים) על עדים לבוא ולמסור עדות ולסייע בהרשעת הרוצח, ולא להתחמק, כפי שהמשנה עצמה אומרת בהמשך שם, ולומר: "מה לי לחוב בדמו של זה?" למה לנו הצרה והתסבוכת הזו? השכנוע בא מהרעיון שכל אדם שנרצח, הוא עולם מלא שנחרב ויש לראותו כאדם הראשון שנברא יחידי בעולם. ראה נוסח משנה זו ברמב"ם הלכות סנהדרין פרק יב הלכה ג: "לפיכך נברא אדם יחידי בעולם ללמד שכל המאבד נפש אחת מן העולם מעלין עליו כאילו איבד עולם מלא וכל המקיים נפש אחת בעולם מעלין עליו כאילו קיים עולם מלא, הרי כל באי עולם בצורת אדם הראשון הם נבראים ואין פני כל אחד מהן דומין לפני חבירו, לפיכך כל אחד ואחד יכול לומר בשבילי נברא העולם". וכבר עמדו רבים וטובים ממנו על שינוי הלשון של הרמב"ם לעומת המשנה מ"ישראל" ל"כל באי עולם", לכל הנבראים "בצורת אדם הראשון". שים לב גם לשוני בין "חייב לומר בשבילי נברא העולם" במשנה ובין "יכול לומר וכו' "בלשון הרמב"ם. כך או כך, משמעות האמרה "בשבילי נברא העולם" איננה שאדם יכול לחגוג ולעשות בעולם כרצונו (אליהו רבה כג), אלא, אדרבא, שיש לו אחריות על כל העולם, כאילו הוא האדם היחיד בעולם (פרשני המשנה שם, פסיקתא זוטרותא ויקרא תזריע דף לד ועוד). וזה נושא נכבד שיש לדון עליו בנפרד בע"ה.

²⁷ משנה בסנהדרין פרק ו משנה ד בדין מחרף ומגדף שעונשו בסקילה ובתלייה. ככתוב בפרשת כי תצא: "וְכִי יִהְיֶה בְּאִישׁ חָטָא מְשֻׁפָּט מִן הַמִּשְׁפָּחָה וְהִמִּית אֶתוֹ עַל עֵץ: לֹא תִלִּין נְבִלָתוֹ עַל הָעֵץ כִּי קְבוֹר תִּקְבְּרֶנּוּ בַיּוֹם הַהוּא כִּי קָלַל אֱלֹהִים תְּלוּי" (דברים כא כג).

²⁸ יש כאן פרדוקס מעניין. האדם מוצא להורג ואף ניתלה בראש כל חוצות משום שגידף את ה' (או עבד עבודה זרה). הוא פגע לא בצלם אלהים, אלא כביכול באלהים עצמו. לכאורה, אדם כזה איבד את צלם אלהים שבו, אך מסתבר שלא. עדיין דמותו (בהכרח הפיסית החיצונית) מזכירה את אחיו התאום - הקב"ה, ויש למהר ולהוריד את גופתו מעל עץ התליה ("מיד" בלשון המשנה), משום שזו פגיעה בצלם אלהים - בצלם אחיו! בפסוק לא נזכר "צלם אלהים" אך הפרשנים עושים זאת, כדברי רבינו בחיי למשל על הפסוק: "וכיון שהתלוי בדמות צלם אלהים הנה הוא "קללת אלהים" אם לא יקבר ביומו". קללת אלהים שהביאה לתלייתו, היא זו שמביאה גם להורדתו.

²⁹ בברכה השלישית בשבע ברכות הנישואין אני מבליטים פן נוסף של צלם אלהים, הוא החיבור בין איש לאישה, שמקורו בפסוק עצמו, ככתוב: "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם בְּצַלְמוֹ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים בָּרָא אֹתוֹ זָכָר וּנְקֵבָה בָּרָא אֹתָם". זאת, הן לשיטה שהאדם נברא דו-פרצופי ואח"כ הופרד וזו התקנתו (בראשית רבה ח א, ויקרא רבה יא), בין אם נאמר שמתחילה עלה במחשבה לברוא שניים ובפרק א נוצר רק הזכר ובפרק ב הושלמה המלאכה והותקנה בת הזוג (ברכות סא ע"ב, ראה הערה 13 לעיל שהמאמר העשירי הוא לא טוב היותר האדם לבדו). לשון הברכה ברור וחד-משמעי ויש לראות בו פירוש נוסף של חכמים למונח צלם אלהים. נושא זה מחייב דף נפרד ולא נוכל להאריך כאן. כמקדמה, ראה רק תוספתא יבמות (ליברמן) פרק ח הלכה ז איך מדיון שרציחה שהיא פגיעה בצלם אלהים (משנה סנהדרין לעיל), עוברים חכמים לנושא הנישואין: "ר' עקיבא אומר: כל השופך דמים, הרי זה מבטל את דמות, שנאמר: שופך דם האדם באדם דמו ישפך. ר' לעזר בן עזריה אומר: כל שאינו עוסק בפריה ורביה הרי זה שופך דמים ומבטל את הדמות, שנאמר: ואתם פרו ורבו וגו'. [בן עזי אומר כל שאינו עוסק בפריה ורביה הרי זה שופך דמים ומבטל את הדמות שנאמר: כי בצלם אלהים עשה את האדם וכתוב ואתם פרו ורבו וגו']. אמ' לו ר' לעזר בן עזריה: בן עזרי! נאין דברין כשהן יוצאין עושיהן. יש נאה דורש ואין נאה מקיים, נאה מקיים ואין נאה דורש. בן עזרי נאה דורש ואין נאה מקיים. אמר לו: מה אעשה חשקה נפשי בתורה יתקיים עולם באחרים". ראה לעיל במשנה אבות על הדרגות השונות של החיבה של בריאה בצלם שהעיסוק בתורה היא החיבה הגבוהה ביותר.

³⁰ שף אותן.

³¹ וכן הוא במדרש ויקרא רבה לד ג, שם יש גם תוספת שהלל היה גם מתעמל כל יום והוא המקור (היהודי) לאמרה: נפש בריאה בגוף בריא: "הלל הזקן בשעה שהיה נפטר מתלמידיו היה מהלך והולך. אמרו לו תלמידיו: רבנו, להיכן אתה הולך? אמר להן: לגמול חסד

רש"י תהלים לט ז

"אך בצלם יתהלך איש" - בחושך, פירשו דונש לשון צלמות. ומנחם פירשו צלם ממש, כמו "כי בצלם אלהים עשה את האדם" (בראשית טו), ולא יתכנו דבריו.³²

מדרש תנחומא פרשת עקב סימן ד

א"ר יהודה דסכנין בשם ר' אליעזר: אין בית רובע שאין תשעה קבין מזיקין. אמר רבי יהושע בן לוי: וכולן פורמא בפניהם.³³ כיצד? אדם מהלך וחבירו יוצא לפניו ואומר הסתלקו לצדדין בפני איקונין של הקב"ה, שנאמר: "אך בצלם יתהלך איש" (תהלים לט).³⁴

ספרא קדושים פרשה ב

ואהבת לרעך כמוך, רבי עקיבא: אומר זה כלל גדול בתורה, בן עזאי אומר: זה ספר תולדות אדם, זה כלל גדול מזה.³⁵

הלוואי יתקיים בו צלם אדם ואנוש	כי בצלם אלהים עשה את האדם
יצרו יכבוש	מחומר הוגשם
רעהו ידרוש	גידיים הוקרם
כאב יחבוש	בנפש מונשם
צקון ילחוש	בטוב מונעם
ויחזיר צלמו לקונו בעתו, לא ייכלם ולא יבוש	הכל יוכל וכללם נתן בו חותם

שבת שלום בראשית

שתיה לנו התחלה טובה

מחלקי המים

מים אחרונים: להרחבה וכיסוי מקיף של הנושא צלם אלהים, ראה ספרו של [איר לוברבוים צלם אלהים הלכה ואגדה, הוצאת שוקן 2004](#).

עם אכסניא זו שבתוך הבית. אמרו לו: בכל יום יש לך אכסנאים? אמר להם: ונפש עלובה זו לא אכסניא היא בתוך הגוף? שהיום היא כאן ומחר אין היא כאן. ראה עוד בשולחן ערוך הרב אורח חיים הלכות נטילת ידים ד כא: "רוחץ אדם פניו ורגליו בכל יום בשביל כבוד קונו שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם". וכבר הרחבנו בנושא זה בדברינו [גומל נפשו איש חסד](#) בפרשת בהר.

³² זה הפסוק היחיד שמצאנו בתנ"ך, מלבד שני אלה שהבאנו בראש דברינו, שמזכיר את המונח "צלם" בהקשר עם האדם ולא כאייקון (של עבודה זרה). כפשוטו, אין פסוק זה מחמיא במיוחד לאדם. ראה ההקשר הרחב שם: "הודיעני ה' קצ'י ומדת ימי מה היא אדעה מה חדל אני: הנה טפחות נתתה ימי וחלדי כאין נגדך אך כל הבל כל אדם נצב סלה: אך בצלם יתהלך איש אך הבל ימיון יצבר ולא ידע מי אספם". דימוי זה מצטרף לדימויים מוכרים וידועים על אפסותו והבלותו של האדם (מקצת הבאנו בדברינו הבל הבלים בקהלת, [וקצבת ראש השנה](#) בראש השנה). לפיכך, אפשר להבין את סירובו של רש"י לקבל את פירושו של מנחם (בן סרוק, פילולוג ודקדקן, ספרד המאה העשירית) המקשר את הצלם של תהלים עם זה של פרשת בראשית. אפילו לא לשיטתו של רש"י שהצלם הוא של האדם. אבל אנחנו מצאנו סיוע למנחם ממדרש שאולי לא היה לפני רש"י, כפי שנראה מיד.

³³ פורמא הוא מסכה או כיסוי שניתן על העיניים וממסך את הראייה. למרות ריבוי המזיקים בכל פינה ופינה, הם עוורים ואינם רואים את בני האדם. מי הוא שנתן על עיניהם את הפורמא?

³⁴ יש שמתקנים כאן "ומלאך יוצא לפניו" במקום "וחבירו יוצא לפניו" וכך מתקשר מדרש זה לתנחומא פרשת משפטים סימן יט הדורש את הפסוק "הנני שולח מלאך לפניך" וכן דברים רבה פרשת ראה פרשה ד סימן ד הדורש את הפסוק "כי אם שמור תשמרון את המצווה הזאת". בשניהם, המלאכים הנבראים מהמצוות שאנחנו עושים הם ששמים "פורמא" בעיני המזיקים ומונעים מהם לראות את בני האדם ולהזיק להם (וממילא, כאשר האדם עושה עבירה, המלאך פשוט מסתלק והמזיק רואה ופוגע חו"ח). התוספת של המדרש שהבאנו כאן, הוא בקישור לפסוק מתהלים: "אך בצלם יתהלך איש" ובהיפוך משמעותו מפסוק קשה ומזלזל באדם לפסוק שמחזיר אותנו לצלם אלהים של פרשת בראשית ולתהלים ח: "ותחסרהו מעט מאלהים". האדם, האיש, מתהלך בצלם אלהים וכל המזיקים נסוגים ומסתמאים מפניו. אך מי שגורס במדרש שלנו "וחבירו יוצא לפניו" ולא מלאך, עושה צעד נוסף גדול ומכניס את "בין אדם לחבירו" בכל העניין. מה שמציל את האדם מהמזיקים הוא שחברו (שגם הוא נברא בצלם) הולך לפניו, כמשרת לפני המלך, ומכריז לא על עצמו כי אם על חברו שהוא בצלם אלהים! הפסוק בתהלים לט, עפ"י מדרש תנחומא זה והפסוק בפרשת נח הדין ברוצח שנטל צלם אלהים, הם שני צדדים קוטביים של אותה מטבע.

³⁵ הפסוק של בן עזאי הוא הפסוק השני שהבאנו בראש דברינו: "זה ספר תולדות אדם ביום ברא אלהים אדם בְדְמוּת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ. צֶלֶם ודמות אחד הם לעניינינו. ובספר מצוות קטן מצוה ח מזכיר בפירוש צלם אלהים: "אמר רבי עקיבא כלל גדול בתורה ואהבת לרעך כמוך. הוסיף בן עזאי ואמר גדול הימנו, שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם". אולי זו טעות מעתיקים, אבל הכוונה אחת וברורה. בן עזאי מחזיר אותנו מספר ויקרא ("ואהבת לרעך כמוך", פרשת קדושים) לספר בראשית לפני מתן תורה. בכך הוא לא רק מרחיב מישור לכל אדם (ראה שוב רמב"ם הלכות סנהדרין לעיל "באי עולם"), אלא גם מוריד את ההשוואה "כמוך". הכבוד לזולת איננו תלוי בכבוד שלך לעצמך, אדם מחויב בכבוד חבירו גם בלי ה"כמוך", מספיק "צלם אלהים" שבו.